

מחקרים טופוגראפיים *)

מאת ב. מיוולר

ד. גבע וחדרת הגוים

ماן נפתחה לחדרות שאלת זיהויו של בית-שעריהם—Besara—עם שיר-אבריק נפתח פתח לקביעה מקומה של גבע—Besara, Gaβaa, Gaba (Γαβα, Γαβαα, Γαβα), העיר הנכנית בשכנותה של בית-שעריהם היהודי, הנזכרת תכופות בכתביו יוסף בן מתתיהו וגם במקורות בזונטינאים שונים.

ידיעות מפורחות על גבע, היא גבע הפרשיים (*απάνεων πόλης*; Gaβaa[a] Hippaeum), שנקרהה כן על שם תושביה, הפרשיים-הווטרנים מhil המלך הירודס, מוצאים אנו באטוביוגרפיה של יוסף בן מתתיהו, חייל יוסף, פרק כ"ד. לדבריו נמצא גבע, מקום מושבו של הקצין הרומי שהופקד לשמר על העמק הגדול בזמן המרד (66 אחר ספה²), במרקח ששים סטדיות (כ-11 ק"מ) מסימונה (ח'רבת פמונגה), היום קבוצת *שمرון*) ועשרים סטדיות (כ-3.700 ק"מ) מבית-שעריהם (Besara) שעט גבול עכו. אבטוחו יצא לקראת יוסף, שחנה אז בסימונה, וכאשר לא הצליח להחזיק מעמד בפני היהודים שבגבע, ואילו יוסף הלק בעקבותיו עד העיר Besara, עשרים סטדיות לפני גבע. מסתבר איפוא שגבע נמצא למערבה של סימונה, ובית-שערים שכנת ביניין. כמו כן מספר יוסף, שכשעת שהותו בבית-שערים העמיד מחוץ לישוב האנשים למשמר היבט על הדריכים, לבל יתנפלו הרומים על היהודים, שאספו את התבואה, כי לבונקי המלכה היה, באסמייה אשר ב-Besara, שבר רב, שאספה מן הקרים אשר מסביב. מדבריו אלה אפשר להסתיק, שהיאזר אשר בין גבע לבין בית-שערים היה הררי, ובו שבילים ודרךם, שבהם יכול היה האויב להתקפות פתאות ולהפתיע את היהודים, שאספו את התבואה בבית-שערים¹. ידיעת חסובה על גבע מוצאים אנו גם במלחמות היהודים (ג'/ ג' א'; § 36), בתיאור ארץ הגליל; לפיה—מקומה של גבע הפרשיים בקרבת הכרמל, מה שמתאים יפה למסופר בחיה יוסף פרק כ"ד. השלהמה לדיעה זו יש למצוא בקדמוניות היהודים (טיג', ח', ה'; § 294), לפיה המקור הזה בצד הירודס את גבע בගלייל, וכן הקים מחנה מבוצר בעמק הגדול. ברור למדי, שישוף מבדיל יפה בין גבע בגלייל לבין המנהה המבוצר בעמק הגדול, ויש לזכור שישוף אינו כוונת העמק בתחום הגליל; וועל-כן טעות היא, לאור המקור הזה, לחשוף את גבע בעמק יזרעאל². כמו כן יש לציין שגבע נזכרת בין עכו לבין קיסרי בראשית הערים הנכריות, שעליהן התנפלו היהודים בזמן המרד הגדול, בשנת 66/7 אחר ספה² (מלחמות היהודים ב', י"ה, א'; § 459).

תולדותיה של גבע לפני הירודס חשובים מקורותיו של יוסף בן מתתיהו,

*) ר' ידיעות ח', ע' 35 ואילך; 105 ואילך; י', ע' 73 ואילך.

(1) ר' מיוולר, בית-שערים א', ע' 10.

(2) ור' 1 מ' Avi-Yonah, Map of Roman Palestine², p. 38, 1 מ' Avi-Yonah, Map of Roman Palestine², p. 38.

שבהם נזכרות הערים, אשר בנה גבנויות בארץ בימי של פומפיאו (55-55 לפסה"נ). במלחמות היהודים (א', ח', ד'; 166 §) נזכרת בין השאר עיר בכתיב המשובש *Gaumala* או *Gabala*, ובקדמוניות היהודים (יד', ה', § 88) — העיר *Gaeca*. אם נכונה דעתנו של אלט, שהכוונה בשני המקרים לגבע, מסתברת גם השערתו, כי בעיר זו נטבעו המטבחות מתקופת הקיסרים, החל בטיטוס וסימן בקראקרה. שפירתן מתחלת בשנת 60/61 לפסה"ג, ועל הרוורס שלחן כתוב בטיבון *Gabulaw*³. מיד מעלים אנו על זכרונו את שיטחו של פומפיאו לתוכו בערים ההלניסטיות. מרכז הפצת החיבה וההערכה לשפטון הרומיי בארץ. אם כך הדבר, כבר היהת גבע בסוף תקופת החשמונאים עיר נכנית ונוקדה אסטרטגיית חשובה בדורות-מערב הגליל. זאת מתחילה גם הודיעתו של גיאודג'וס סינקילוס על הערים הנכריות שכבש אלכסנדר ינאי, אשר בה נזכרת גם גבע (*Gabaa*) ביחד עם הר תבור אשר מעברו השני של העמק הגדול⁴. נראים איפוא הדברים, שגביע הייתה עיר נכנית בתקופת החשמונאים, וכנראה עיר הלניסטית אשר נוסדה לפני זמן. אולי שום יסוד לסברתו של אלט⁵, שגביע כבר נזכرت בספר יהודית, פרק ג'. שם מסופר על הלווייננס, שבא עם מחנהו עד יזרעאל, קרוב לדותין אשר מול העמק הגדול אשר ליהודה, והוא בין *Gaiubas* (נוסחות *Taiuban*, *Gaiubai* ו-*Gaiubas*) לבין טקיתופוליס (ג', י', י"א). אלט סובר שההנחה התפשט על פני כל העמק הגדול מגבע ועד בית-שאן. אבל לסבירה זו אין כל יסוד, ומתקובל על הדעת שצבא הלווייננס חנה בשטח מצומצם הרבה יותר לפני יזרעאל. שם ירד דרומה לכתול(יה) שבקרבת דותין, וחנה על העין בעמק הסמוך לה (ז', ג'). עליינו לחשוף איפוא את *Gaiuban* בקרבת יזרעאל ובמרקם מהבית-שאן. נראה לי שיש למסוך על גירסת *ה-תלמוד* (*Codex Alexandrinus*—*Taiuban*⁶), וזהו אל נוכן טובניה או טובייה של מקורות התלמוד⁷, היום עין טבעון (כפר יחזקאל). על-כל-פניהם אין לוזות את המקום הזה עם גבע.

מהתקופה הביזנטית יש בידינו ידיעה על גבע בספרו של אבסביווט⁸: — *Gabae* 16 מילימ' בקירוב מקיסרי, שהוא מזהה בטעות עם גבעון. תacen, שאבסביווט מתכוון לגביע הפרשיים, אבל המרחק הקטן מקיסרי — 24 ק"מ בקירוב — אינו מאפשר לקבוע את המיקום בג'לי מעבר לכרמל ובקרבת בית-שערים, ולכן יש להניח, שאבסביווט לא ידע את המרחק, וקבעתו — 16 מיילין בקירוב — אינה אלא משוערת בלבד, ובוודאי מוטעית. ולבסוף יזכיר שני המקורות המאוחרים מהמאות ה' — ה'ו' אחר ספרה⁹. הם מכירים את גבע (*Gabai*) כעיר *ה-Palaestina secunda* (כפר יחזקאל), שהקיפה את הגליל, העמקים והಗולן¹⁰.

(3) ר' Alt, ZDPV 1939, S. 8

(4) ר' Alt, ZDPV 1939, Ss. 5 ff. (5) ר' Synkellos, Chronographie, ed. Dindorf, 556, 3

(6) Kautzsch, Die Apokryphen u. Pseudopigraphen d. AT I, S. 151, Anm. b; ר' Ralphs, Septuaginta I, p. 978

(7) ר' תוכ' שבע' ז, י"ד (חוץ' צוקרמןDEL, ע' 71, ש' 30); עירוי כ"ח, ע"ב; פסח' ג"ג, ע"א; ועי' א', ע"א, סוף היישוב א', ע' 73, שזה מוקם למחרחה של קירוי, אינה מתקבלת על הדעת. ור' גם קלין, MGWJ 1910, S. 21; Avi-Yonah, ibid., p. 30. קlein, MGWJ 1910, S. 21; Avi-Yonah, ibid., p. 30. סברתו של Klein, MGWJ 1910, S. 21; Avi-Yonah, ibid., p. 30. שזה מוקם למחרחה של קירוי, אינה מתקבלת על הדעת. ור' גם Fons Tubania A bel, Géographie I, pp. 445 sqq.

(8) ר' אונומטיקון, הוצ' קלוסטרמן, 70, 8.

(9) ר' Alt, ibid., Ss. 8 ff. כמו כן נזכרת Gaba כמקום מושבו של בישוף בתעדות משנת

.Alt, PJB 1933, S. 77 (10) אחר ספרה'נו; ור' Alt, PJB 1933, S. 77

מכל המקורות האלה נוכל להסיק את המסקנה, שגבע כבר הייתה עיר הליניסטית נכנית בתקופת החשמונאים, והיא ישבה לפחות עד התקופה הערבית. הנתוניות שבכתבבי יוסוף בן מתתיהו מאפשרים לנו לקבוע את מקומה בג'לייל, בקצתה תחום עכו, סמוך לכרכמל, בקרבת בית-שעריהם, למרחק 3,700 ק"מ ממנה, ובמרחק 11 ק"מ בקרוב ממערב לטיסمونיה. כמו כן מסתבר מהמקורות, שהוא שכנה במקום אסטרטגי חשוב, ושלטה בוודאי על מרכזו של חבל חברורה, ומשם נוח היה למשול על העמק הגדול ועל האיזור הדרומי-המערבי של גבעות הגיל התחתרן (בית-שערים, טיסמונהה). לאחר שנתבבה לחלוטים הזיהוי המקורי המקובל עם שיק'-אברהיק, שהציגו גריין במאה שעברה⁽¹⁰⁾, נעשו נסיננות שונים לקבע את מקומה של גבע במיקומות אחרים⁽¹¹⁾. בין ההצעות השונות רואיה לסתמת לב הצעתו של אלט⁽¹²⁾ לקבע את גבע ב-ג'לאמת אל-מנצורה, אשר במרודות הכרמל, כק"מ וחצי מצפון לתוכן (יקנעם), למרחק 4 ק"מ דרוםית-מערבית מבית-שערים (בקורה אוויר). אמנם, לא בדק את המיקום ולא שם לב לעובדה שאין במקום שרידים מתאימים לתקופת יישובה של גבע (על המנחה הרומאי ר' להגן, ע' 38). אך הסתמן בעיקר על המקורות הספרותיים. אולם, מן הרاوي לツיין, שגם מבחינה זאת אין סברתו מתקבלת על דעת כלך וככל, שכן ג'לאמת אל-מנצורה נמצאת לא בג'לייל ולא בקרבת הכרמל, בעודו של יוסוף בן מתתיהו על גבע, אלא במרודות הכרמל לצד העמק ובשם פנים אין זו נקודה אסטרטגית חשובה ההולמת את גבע. גרוועה מזו היא השערתו השנהה של אלט⁽¹³⁾, שהיא אפשר לקבע את גבע בקירה אשר מדרום לתוכן, כי זו נמצאת בוודאי מחוץ לתחום הגיל, היא מרוחקת מדריכי התנועה הראשית. אינה מייצגת נקודת אסטרטגית, ומרחקה מבית-שערים — 7 ק"מ.

כבר בעונות-הっぴיה הראשונות בביית-שערים (בשנות 1936/8) עסקתי עם חברי הה' פ. בר-אדון ו. קפלן בחקרת הסביבה, כדי לגוט את מקומה של גבע. תשומת לב מיוחדת הקדשו לאל-חרמת'יה, שבה הוקם או היישוב החדש — קבוצת שער העמקים. בשעת בנין הבתים במקום זה בדקנו את השכבות העמוקות שבשיא הגבעה, ונסתבר לנו בוודאות, שהשכבות העליונות הן ערביות, ואילו התחתונות הן ביזנטיות ורומיות. לתקופות אלה מתייחסים הרבה שבדי קליד-חרס וגם שרידי בתיים. כמו כן נתקלונו בדروم הגבעה בעקבות קיר עבה, כפי הנראה שריד בניין גדול מתקופת הברזל הרומאית. הקדומים שבחרסים, אשר נמצאו במקום, הם הליניסטים מאוחרים או רומיים. תחנן, שחקירה מדוקדקת יותר תגלה גם שרידים קדומים יותר, אבל מן הרاوي לツיין, שלא נתקלנו בשום מקום בשטח הגבעה עד הදעת תל מתקופת הברזל או הברונזה, וגם צורת הגבעה אינה מעלה על הדעת תיל מתקופת הברונזה. אין ספק בדבר, ששטח החרבות משתרע עלפני כל הגבעה עד הכיבוש העבר מדרומה ואף מעבר לכביש. ליישוב הקדום שייך המעיין אשר מערב למפנה הכבישי. השיבותה של הגבעה מבחינה אסטרטגית אינה מוטלת בספק; היא נמצאת במרודות הרי הגיל התחתרן, ליד המקום שבו הווקע עמוק צר יותר ווותר, בין גבעות הגיל בין הר הכרמל, בכונסה למעבר הצר המוביל לעמק (בקעת מגידון) אשר בו

(10) ר' Guérin, *Galilée I*, pp. 395 sqq.

(11) בין השאר יזכיר כי IX Carte Abel, *Géographie II*, מארש את גבע בדרום-מזרחה

של בית-שערים מבלי לפרש את סיבת הדבר; אבל ר' שם, ע' 21; 321/2.

(12) ר' שם, ע' 16–17. (13) ר' שם, ע' 17–18.

פורץ לו נחל קישון מעריך לעמך עכו. כאן צומת דרכים חשוב; ליד ג'סר אל-חראתיה אשר ממזרח לגבעה מצלבות המостиות המובילות מעמק עכו לגדודו-ג'זין ולנהר-לנצרת. חיל-המצב החונה בא-ל-חראתיה יכול היה לנתק פשלוט על דרכיה התחבורה החינויות בסביבה זו. יש לשים לב לועבה, שהוא מרוחקת כדי 3 ק"מ מבית-שערים בקריה האויר ו-4 ק"מ בקרוב בפיתול הדרכים, וכדי 11 ק"מ בקרוב מסימוניה. נימוקים אלה והטיור הנ"ל בחניון יוסוף בכליו הניעו את ה' קפלן ואת המחבר להצעע את זיהויו של גבע עם אל-חראתיה, והצעה זו נתקבלה גם על דעתו של אב-דיזונה ונרשמה במדורה השנייה של מפתו¹⁴). הקשי האחד בקביעתה המוחלטת של גבע בא-ל-חראתיה היא הדעתו של אבסביס, ש-*אבלסביס*, ש-*אבלסביס*, ש-*אבלסביס*. נמצאת במרחב 16 מיילין בקרוב מקריסרי, שכן המרחק מקריסרי ועד אל-חראתיה בקריה האויר הוא כ-28 ק"מ. אבל, כאמור, גם אם נניח ש-*אבלסביס* זו היא גבע שלנו, הרי יש טעם מסויק להשוו, שאב-סביס לא ידע את המרחק בין שני המקומות וטעה בחישובו¹⁵), ואשר למhanaה המבוצר של הירודס בעמק הגדל, שאותו מזכיר יוסף בן מתתיהו¹⁶), או כי אפשר לזהותו עם שרידי המחנה הרומי בשריפולי הדר הכרמל סמוך לג'ראמת אל-מנצורה, שבדקלו שומכר¹⁷).

עם חקר זיהוה של גבע מתוערת שאלת טופוגרפיה אחרת, שאotta כבר העלה אלט במחקרו המוקדש לעיר זו¹⁸). בראשימה הגיוגרפיה של תחומיים ה'ג', נזכرت עיר בשם קבע (=גבע) בין ערים שונות בעמק יזרעאל ובעמק עכו, והן: ח'רकת (=ח'לחת; מס' 112), ענקנים (=יקנעם; מס' 113). קבע (=גבע; מס' 114), צדרר (מס' 115). צפת (מס' 116)¹⁹). ח'לחת היא אחת הערים בגבולה הדרומי-המזרחי של נחלות אשר (יהו"ט, כ"ה); אלט מזהה אותה עם תל קרבוג²⁰. ענקנים, היא [עין] יקנעם, מקומה בתל קימון. צדרר אינה ידועה ממקורות אחרים²¹). את צפת, הנזכרת גם בספר הזיכונות אשר בתחוםים ה'ג', מהפesh אלט בתל אבו-שושה²²), ייבין — באחד התלים בקרבת גבת²³), ואילו המחבר סובר, שיש לזהותה עם תל אבו זריך, בין יקנעם לבין תל אבו-שושה. מבלי להיכנס בבירור כל הביעות הכרוכות בזיהויים אלה, עלינו להסתפק בקביעת העובדה, שהגב' הענברת ברישימת תחומיים מקומה באאותה הסביבה, שבה עמדה לארח-מןן העיר ההליניסטית בשם זה. נראהים הדברים שהשם הקדום — הכנעני — ניתן ליישוב ההלינייטי, שנבנה אם באותו מקום עצמו, שבו שכנה העיר הנזכרת ברישימת תחומיים, או בקרבתו.

(14) ר' 83, p. 83; Avi-Yonah, *Map of Roman Palestine*²; ומילר, בית-שערים א', ע' 14.

(15) ר' לעיל, ע' 36. . . . . 37. (16) ר' לעיל, ע' 17.

(17) R' Schumacher, *ZDPV* 1908, S. 125

(18) R' Alt, *ZDPV* 1939, Ss. 3 ff.

(19) Sethe, *Urk.* IV, S. 786; Simons, *Handbook for the Study of the Egypt. Topogr. Lists*, p. 215; Jirku, *Die aegypt. Listen palaest. u. syr. Ortsnamen*, Abel, *Géographie*, II, p. 21 sqq.; Noth, *ZDPV* 1938, Ss. 60 ff. 17

(20) R' PJB 1932, Ss. 34 ff.

(*) [כפי הנראה יש לזהות עם צדרה (שופ' ז', כ"ב), הצריכה לשפט לדעתו בעמק יזרעאל המערבי, כאשר יתר בחרר במחקרים על רישימת תחומיים ה'ג', שני מטפל בו עתה. — ש. י'.]

(21) R' PJB 1926, S. 66

(22) R' JPOS 14 (1934), pp. 205 foll.

הויאל ואל-חארת'יה איננה תֵּל, ואין בה שום סימני יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת, עליינו לחשוף תֵּל בסביבה הקרה. ואכן, במרקח של קלילומטר אחד ויתר צפוני-מערבית מאל-חארת'יה, בקצתה עמק עכו, על גdotsות הקישון וליד ג'סר אל-חארת'יה נמצאו תֵּל ניכר, הוא תֵּל-עַמָּר. היישוב הקדום במקומות זה היה בניו על גבעה, המתנשאת מעל פנוי העמק, שאוותה העולם יפה השם הכנענית-הברי גבע. הבדיקות בשכבות העתיקות, שערק גרטנוג (בשנות 1922) במקומם, העלו שרידים ערביים בשכבות הליניארכיות ומתחתייהם שרידים מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל הקדומה, ואף מציאות הליניארכיות קדומות במספר מועט⁽²³⁾. אף-על-פי שעדיין לא נעשתה חפירה שיטית במקום, יש להניח, שהיישוב בתֵּל עמר נוסד בתקופה הברונזה המאוחרת. פסק בראשית התקופה הליניארכית ונתחדש בתקופה הערבית. אם נכוןה סברה זו, הרי עבר היישוב מקומו זה לאל-חארת'יה בתקופה הליניארכית הקדומה. ואין להחפְּלָא על-כך, שגביע איננה נוצרת בשום מקור מתקופת הברזל, שכן הידיוטות על סביבה זו, הכלולות במרקא, מועטות מאד, וככל-שכן — בטעודות שמהווים ל McKRA.

קביעת מקומה של גבע ההליניארכית-הרומאית באל-חארת'יה וגביע של תחומיים הָגֶן, בתֵּל עמר מארה או רח' חדש את עית ח'ראש הגוים, שבה ישב סייסרא שר צבאו של יבין מלך החצר (שופ' ד', ב', יג). הדמיון שבין השמות: ח'ראש הגוים ואל-חארת'יה הניע את החוקרם במאה הקודמת לזהותם; ואשר נסתברה, העובדה שאין להחשב כלל על אל-חארת'יה מטעמים אריכיאולוגיים הסכימו רוב החוקרם לדעתו של אורבריט, שיש לקבוע את מקומה של ח'ראש הגוים בתֵּל הרבעג, הינו בתֵּל עמר⁽²⁴⁾. זיהוי אחר הצעיר גרטנוג, הינו תֵּל הרבעג, המרוחק כדי 5 ק"מ מאל-חארת'יה⁽²⁵⁾, אבל הצעה זו לא נתמכלה על דעת שאר החוקרם בג'ל ריחוק המקום מאל-חארת'יה וממציאותו של תֵּל קרוב יותר, הוא תֵּל עמר⁽²⁶⁾. ברט, הזיהוי המוצע כאן של גבע הכנענית עם תֵּל עמר שם לאן כל גסיוין לקבוע את ח'ראש הגוים בסביבה זו. יתר-על-כן, מתוערת גם השאלה, אם היה קיים יישוב שנקרוא בשם ח'ראש הגוים בזמן מן הזמנים, שכן פרט למקור הנזכר (שופ' ד') אין לנו כל ידיעה אחרת על יישוב זה; ולא עוד אל-שצורת השם מפְּלִיאה מאוד. הוא מורכב משני יסודות, שהראשון בהם — ח'ראש — אינו מצוי בשמות מקומיות, ואילו השני — גויים — יכול לציין חטיבת איגננת, קיבוץ עמים נקרים, מעין ברברים, או עםמים שונים היושבים באיזור אחד⁽²⁷⁾. במשמעות

(23) ר'. BSAJ, *Bulletin* No. 2 (1922), pp. 14 foll. (24) בדעה זו מחיקים בין השאר, את הידיוטות הששובות מסקירתו זו של גרטנוג החלמי מתוך בדיקת החרטים, שלקטתי במדרון התל. טברי הכלים והחרטים המוצאים מחל עמר, השמורים ביכית-הנקות הממלתית בירושלים, הם ברובם מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל הקדומה ומהמאה ה'ג אחר ספה"^ג, ומיעוטם — מתקופת ההליניארכית.

(25) Albright, BASOR 4, p. 8; 5, p. 17; JPOS 2, pp. 284 foll.; BASOR, 11, p. 11; 12, p. 18 ("almost certainly"); Alt, PJB 1925, Ss. 42 ff.; ובן רשותי באטלס Festschrift G. Beer (1935), S. 8; Abel, *Géographie II*, pp. 343 sqq.

ההיסטורי של עם ישראל, חוקת המקרא, מפות 7 — 5

. Garstang, *Joshua-Judges*, pp. 380 foll. (26) דרך אגב יזכיר כאן שטל קפסיס אשר בקצתו של העמק מדרום לאל-חארת'יה היה מיושב רק בתקופה הברונזה הקדומה בלבד; ורי 12, p. 12. BSAJ, *Bull.* No. 2, p. 12. (27) Rost, Festschrift O. Procksch (1934), S. 141.

ברברים משמש כנראה המושג גוים (תדריל מלך גויים) בבר' י"ד, א', כי דוקא במאות הי"ז-ההמ"ז, הינו בתקופת האבות, מצוי במקורות האכדיים המושג המקביל *Ummân Manda* (מחנות מנדה, ברברים). שבו מצינימם את ההודו-איראנים בכל, ובפרט את החיתים, שהתרפצו לביבל פנוי היכובש הכלשי⁽²⁸⁾. משמעות אחרת יש כנראה למושג גוים בשם המחוון גֶּלְיל הגוים (ישע' ח, כ"ג); אל שכן מתכוון השם לעממים שונים היושבים בארץ הגלייל. והוא הדין ב-מלך גוים ל-גלויל (יהו' י"ב, כ"ג) שם יש – כנראה – להעדריף את גירסת תרגום השבעים – ל-גלויל⁽²⁹⁾; כך כבר הבינו את המושג המתרגמים בתקופה ההלניסטית ונתחננו – גאלילאייא (תרגום השבעים לישע' ח, כ"ג), אוג נ-גלויל סולאל (חשמ"א ח, ט"ז). השם גֶּלְיל הגוים מזכיר את גֶּלְילות הפלשתים (יהו' י"ג, ב'; גֶּלְילות פלשת – יואל ד, ד'). אלא שהגלייל⁽³⁰⁾ הוא מושג גיאוגרפי קבוע וקדום⁽³¹⁾, ממש כמו הארץ, השפה, העמק, הנגב וכיו"ב. וכשם שהיו משתמשים במושגים ארץ העמק (יהו' י"ח, ט"ז) וארכץ הנגב (בר' ב', א' וכיו') כך נהגו גם במושג ארץ הגלייל (של"א ט, י"א). התוספת הגוים לשם גֶּלְיל מזכירה את המונח נגב הכרתי (שם"א ט, י"ד). כך אמרו אותו חלק של הנגב שבו גרו הכרתים. הגלייל הוא מושג גיאוגרافي רחב, הכלול כפי הנראה את כל האזורים מצפון לעמק, מקדים נפתלי במרוחה (יהו' כ, ז') ועד כבול במערב (מלכ"א ט, י"א – י"ג). וכך נגרה גם את העמקים הסומכים להם במרוחה ובמערב⁽³²⁾.

אם כך הדבר, נפתח פתח חדש לפרשון בעית חלשת הגוים. נראהים הדברים, שאין זה אלא שמו של איזור שלם, ולא שם עיר כמקובל. בין נזכר בספר שופטים כמלך כנען אשר מלך בחצורך (שופ' ד, ב'; כ"ג, כ"ד). העיר חצורך כבר עלתה לגדולה בתקופת אל-עמארנה⁽³³⁾, ובראשית תקופת התחנחות עמדה בראש כל המלוכיות אשר מוצפן בהר ובערבה נגב כנורות ובפללה ובונפות דור מים (יהו' י"א, ב'), כי חצורך לפניים היא רASA כל הממלכות האלאה (שם, י'). לכן הולם את יבין יפה התואר מלך כנען, וכך אמר ראנש מלכי כנען (השווה שופ' ה, י"ט). ואשר לטייסרא הררי הוא שר צבאו והוא ישב בחרשת הגוים (שם ד', ב'), ולרשותו עמודים בחרשת הגוים תשע מאות רכב ועם רב (שם שם, ג', י"ג), והוא לחץ את בני ישראל בחזקה עשרים שנה⁽³⁴⁾;

(28) ר' סיכומו של Albright, BASOR 78, p. 31. וויוכר נא שתדריל הוא שם חמי מפורש, ואחדים ממלכי החיתים נקראים בשם זה.

(29) מלך יקנעם לכרמל, מלך דור לנפת דор (השווה מלך לשرون) – כולם: מלך (העיר) יקנעם, השולט על אייור הכרמל; מלך (העיר) דור, השולט על נפת דור (השווה מלכיא ד', י"א), ולעתות זאת יש להניח שמלך גוים, והוא מלך העמים השולט על אייור גליל, ואין מקום לסברה שהיתה קיימת עיר בשם גוים.

(30) במלכ"ב ט", כ"ט – הגליל, וכנראה באן ליר בטוא הצורה הארמית גליל, המצויים גם בפפירום של זונון מנחת 259 לפסה"ג (ר' Westermann-Hasenoehr, Zenon- (Papyri I, Pap. No. 2

(31) לא מן הנמנע הוא שהמושג הוא כנעני, וכבר נזכר ברשימת החותמים הג' (פס' 80 – כרר גליל); ר' 2 Alt., PJB 1937, S. 55, Anm.

(32) על שאלת זו ר' Alt., PJB 1937, Ss. 52 ff.

(33) ר' מיזולר, תולדות ארץ-ישראל א', ע' 142.

(34) השווה המופיע במלכ"א י"א, ט"ו – ט"ז; וכיahi ביהות זו את אדום, בעלות יואב שר הצבא לcker את החלים וזכה נזכר באדום. כי ששת חזשים ישב שם יואב וכל ישראג נוד הכרית כל זכר באדום.

והכוונה לבני נפתלי, ישכר וזבולון, כאשר ניכר יפה מפרק ד' ומשרת דברה. מתකבל הרושם, שחרשת הגויים אינה אלא איזור ההררי של הגליל, שבו ישבו שבטי ישראל הפטוניים ליד הערים הכנעניות המבוצרות והמצוידות רכבי-מלחמה, ובאייזור הנה שلت סיסרא מטעם מלך נגען, שישב בעיר החור אשר בעמק הירדן (היום תל נקאץ). כלומר, על שר הצבא סיסרא הוטל להשליט את מרותו של יבין על אותם החבליים, שבמה היתה נשקפת סכנת התהווותם של בני ישראל, היינו בחירתם הגויים, והוא לחץ את בני ישראל בחזקה. מחרשת הגויים משך ברק, שהתייצב בראש בני נפתלי וזבולון, את סיסרא אל נחל קישון, כלומר לעמק, ועד לטבבות מגידו ותענך, ושם הנחיה לו תבוסה (שם ד', ז, י"ג); וברק דוד אחריו הרכב ואחריו המזונה עד חירותם (ד', י"ד), כלומר עד אייזור ההרים, ואילו סיסרא נמלט אל אהל יעל אשות חבר הקיני, כי שלום בין יבין מלך חוץ ובין חבר הקיני (ד', י"ז).

אם נכוונה ההנחה, שחלשת הגויים אינה אלא אייזור ההררי של הגליל, הוא גלייל הגויים. מתחуורתה השאה, מהפרושו של המושג חירות. נראה הדבר, שאין להפריד בין מלחה זו לבין חרש, חרים במשמעות הדר, או הר מיוער, שאינה אלא מלחה האכדיית הרגילה *buršāni* — הר מיוער, יער, וברבים — *buršāni* — הרים⁽³⁵⁾. במשמעות זו מצויה המלה במקרא: וערים בנה בהר יהוד ובחרסים בנה בידניות ומגדלים (מל' כ' ב' כ"ז, ד'); ומקום בהרי יהודה נקרא בשם חרשה (שם א' כ"ג, ט' וαι' ל'). אין כמובן להתפלא שמלחה זו נתבללה בעברית ובארמית ארצישראלית בעיקר במשמעות יער, שכן דוקא הרי הארץ היו מיוערים במידה רבה מאד בניגוד ליעמקים (השווה יה' י"ג ט' וαι' ל'). ואשר לאפוי של השם חרשת הגויים, מן הראו לציין שהוא תורגם בתרגום השבעים — *אֲקָרְבָּנָה* — *Aqēṣəwāt*⁽³⁶⁾, וקשה להגיד בביטחון מה היה ביטויו המקורי. על כל פנים הוא נראה בשם גיאוגרافي נגעני או עברי קדום, כדוגמת כנרת או כנרות), חרש. ויתכן שאינו אלא שם קיבוצי, ופירושו הרים. או הרים מיווערים; וכשם גיאוגרافي יכול היה המושג חרשת הגויים להזכיר את החלק ההררי, המיוער ברובו של הגליל, הוא גלייל הגויים.

(35) ר' — דרק-משל — *Muss-Arnolt, Assyr. Handwoerterbuch I, Ss. 341 ff.*

המלח ח' ר' שנ נזכרת גם בתעודהacha מואגרית; ר' *Virolleaud, La déesse 'Anat* (1938), p.l. IX, II, 23.

(36) אין כמובן להביא בחשבון את סברתו של ולהווין הקורא חרש האmericים במקום חרש וחאםיר בישע' י"ז, ט' (ובתרגום השבעים — החורי והאמרי).